

УДК 811.111'42

DOI: [https://doi.org/10.18524/2307-4604.2018.1\(40\).137068](https://doi.org/10.18524/2307-4604.2018.1(40).137068)

Колегаєва І.М.

доктор філологічних наук, професор,
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

КОНСТРУЮВАННЯ НОМІНАТИВНОГО ПОЛЯ КОНЦЕПТУ: ЕТАПИ ТА ОДИНИЦІ

Статтю присвячено розглядові принципів конструювання номінативного поля вербалізованого концепту. Описуються п'ять етапів формування репрезентативної емпіричної бази для подальшого когнітивного дослідження концепту як такого. Першим етапом передбачається вилучення із тлумачних словників номінативних одиниць, семантично споріднених із ключовою лексемою-ім'ям концепту. Під номінативними одиницями розуміємо семему разом із їхніми словниковими дефініціями, а також фразеологізми та паремії. На другому етапі виконується дефініційний аналіз, який результується укладанням номенклатури сем, вербалізованих низкою дефініційних ознак, яких через синонімію тлумачень виявляється більше ніж сем. Пропонується процедура поглибленого семного аналізу. На третьому етапі ключові для відповідного поля семи аранжуються за їхнім смисловим і словотвірним потенціалом: експлікується ЩО називається, ЯК характеризується, ЯКІ трансформації відбуваються з цими семами в межах досліджуваного поля. Постулюється необхідність четвертого і п'ятого етапів: структурування поля на ядро, медіальну зону і периферію та етимологічний аналіз ядерних семем.

Ключові слова: сема, семема, дефініційна ознака, дефініційний аналіз, номінативна одиниця, номінативне поле, вербалізований концепт.

Колегаева И.М. Конструирование номинативного поля концепта: этапы и единицы. *Статья посвящена рассмотрению принципов конструирования номинативного поля вербализованного концепта. Описываются пять этапов формирования репрезентативной эмпирической базы для дальнейшего когнитивного исследования как такового. Первым этапом предполагается выделение из толковых словарей номинативных единиц, семантически родственных ключевой лексеме-имени концепта. Под номинативными единицами понимаем семемы вместе с их словарными дефинициями, а также фразеологизмы и паремии. На втором этапе выполняется дефиниционный анализ, в результате которого составляется номенклатура сем, вербализованных рядом дефиниционных признаков, которых из-за синонимии толкований оказывается больше, чем собственно сем. Предлагается процедура углубленного семного анализа. На третьем этапе ключевые для соответствующего поля семы аранжируются по их смысловому и словообразовательному потенциалу: эксплицируется ЧТО называется, КАК характеризуется, КАКИЕ трансформации происходят с этими семами в рамках исследуемого поля. Постулируется необходимость четвертого и пятого этапов: структурирование поля на ядро, медиальную зону и периферию, а также этимологический анализ ядерных семем.*

Ключевые слова: сема, семема, дефиниционный признак, дефиниционный анализ, номинативная единица, номинативное поле, вербализованный концепт.

Kolegaeva I.M. Forming nominative field of a concept: stages and units. *The article deals with the suggested methods of linguocognitive analysis of a concept, which necessarily is preceded with linguosemantic analysis of the verbal field nominating the concept. The principles of forming such nominative field are being discussed. We suggest that a fairly representative empirical basis for further cognitive analysis should be created in five separate*

consecutive stages. The first stage aims at selection from several concise dictionaries all the nominative units which are semantically cognate to the key lexeme – the name of the concept. The term nominative unit covers linguistic entities beginning with sememes via free and bound word combinations up to idioms and proverbs. The point is that sememes are selected together with their dictionary definitions which are regarded as independent verbal units participating in the field forming process. The second stage is connected with component analysis of all the nominative units. It results in a total compendium of semes – ideal, purely semantic entities, materialized in definition components – parts of dictionary definitions naming separate aspects of lexical meaning of a unit. Notably compendium of semes is smaller than that of definition components, as far as a single seme may be verbalized differently in different dictionary definitions. Seme proves to be the handiest operational unit in linguosemantic analysis. We suggest that seme may be subjected to a further, more profound analysis of the second or sometimes the third degree. Which means that the definition component naming a seme is treated as a free linguistic unit and is subjected to an independent definitional analysis. The tiniest particles of lexical semantic structure are thus explored. The third stage of forming nominative field of a verbalized concept aims at arranging the most valid semes as to their meaningful and word forming potential: the researcher finds out and explains WHAT is being named, HOW it is qualified, WHICH semantic transformations take place with the semes under analysis within the boundaries of the investigated field. The three abovementioned stages of analysis are exemplified with samples of suggested analytical procedures on the material of a verbalized concept FRUIT. The fourth and the fifth stages are postulated as structuring the field into nucleus, medial and peripheral zones (the fourth stage) as well as etymological analysis of nucleus sememes (the fifth one).

Key words: seme, sememe, definition component, component analysis, nominative unit, nominative field, concept.

Дослідження вербалізованих концептів на сьогоднішній день є магістральним напрямком лінгвокогнітивістики. Об'єктом вивчення стають як загальнолюдські, так і етноспецифічні, культурологічні концепти, вербалізовані різними мовами і в різних ракурсах розглядувані. Наша розвідка містить міркування стосовно окремих методів лінгвокогнітивного аналізу, а саме спостережень за процесами формування номінативного поля вербалізованого концепту.

Як справедливо зазначає С.Жаботинська: «Концепти, або кванти інформації, містяться не в мові, а в людському мисленні. Мова призначена для активації концептів» [1, 255]. М.Піменова, своєю чергою, зауважує: «Концепт розсіяний у мовних знаках, які його об'єктивують. Щоб відновити структуру концепту потрібно дослідити весь корпус, в якому він вербалізований, – лексичні одиниці, фразеологію, пареміологічний фонд» [6, 79]. З.Попова та Й.Стернін до цього переліку «входів» до концепту додають іще і словникові тлумачення [7, 49]. Така думка видається нам цілком слушною. Іще Б.Спіноза стверджував, що дефініція виражає «внутрішню сутність речі і її генетичну причину» [10, т.1, 352, т.2, 597]. Г.Уфімцева уточнює, що будучи лексикографічною репрезентацією змістової структури слова, дефініція виступає інструментом метамовного опису [12, 68]. Виходячи зі сказаного, стверджуємо, що словникова дефініція є окремою мовною одиницею об'єктивації концепту.

Крім того, звернення до дефініційних статей уможлиблює виокремлення дрібніших за форматом мовних одиниць – дефініційних ознак. Саме вони, на нашу думку, є найменшими автономно функціонуючими вербальними

складовими номінативного поля. Звернімо увагу на визначення «автономно функціонуючими». В нашій концепції дефініційні ознаки є найменшими одиницями, які можуть бути виокремлені (а не сконструйовані) із словесної тканини мови, представлені в лексикографічних джерелах.

Але найменшими складовими поля ми вважаємо семи. Їх номенклатуру можемо сформулювати і описати в результаті компонентного аналізу, тобто «розщеплення значення на його складові частини» [9, 81]. І.Кобозєва характеризує компонентний аналіз як «послідовність процедур, які співвідносять кожне слово із набором семантичних компонентів. Для визначення цієї мінімальної одиниці значення використовують цілу низку термінів: сема, семантична диференційна ознака, семантичний множник» [3, 111]. Ми в подальшому послуговуємось терміном *сема* і слідом за Л.Івановою маємо на увазі, що сема є «відбиттям у свідомості людини окремої ознаки того об'єкта, який у цілому представлений у семемі» (Курсив наш – І.К.) [2, 250]. Її нематеріальний статус уподібнює сему, за влучним висловом В.Красних, до «поручика Кіже, позбавленого фігури, а отже представленого досліднику виключно в опосередкованому вигляді» [4, 183].

Отже семи – це нематеріальні, ідеальні сутності, досліднику вони «представлені як опосередковані» матеріальними, а саме *вербальними* сутностями, тобто словами, що містяться в дефініційних статтях тлумачних словників, інакше кажучи, дефініційними ознаками. Чи можна поставити знак рівності між семою і дефініційною ознакою? Не можна. З двох причин: по-перше, дефініційна ознака є білатеральною одиницею, яка поєднує форму (ланцюг графічних одиниць) і зміст (лексичну семантику), а сема є одиницею монотеральною (виключно змістовий компонент). По-друге, одна і та сама сема в статтях різних словників може бути «опосередкована» різними, хоча і синонімічними дефініційними ознаками.

Наприклад, дефініційні статті семемі *lemon* як складової вербально-го поля концепту FRUIT містять синонімічні, але не ідентичні, дефініційні ознаки, що називають смакові характеристики: [sour] та [acid]. Пор.: *lemon* [a yellow citrus fruit that has sour taste] та [the fruit of a lemon tree having an aromatic rind and juicy, acid pulp]. Для оперування відповідною семою дослідник вимушений зупинитись лише на одному позначенні. Зручним в цьому випадку є вибір іншомовного позначення: сема *кислий*. Аналогічно мусимо вчиняти із синонімічними, але не ідентичними, дефініційними ознаками, що називають структуру лимону: [skin] та [rind] = сема *шкірка*. Пор.: *lemon* [an oval fruit that has a yellow skin and a sour taste] та [an acid pale yellow fruit that has a rind, from which an aromatic oil is extracted].

Для детальнішого семного аналізу продуктивною є процедура його поглиблення. В цьому разі дефініційні ознаки, які є складовими описової тлумачної статті, потрактуємо як автономно функціонуючі вербальні одиниці і з'ясуємо, як вони самі тлумачаться у словниках. У випадку *sour* та *acid* такий аналіз мало ефективний, оскільки ці слова тлумачаться одне через одного: *sour* [having the acid taste], *acid* [sour, sharp or biting to taste].

Але у випадку *skin* та *rind* другий ступінь поглиблення дефініційного аналізу виявляє певні семантичні нюанси: *skin* [a usually thin, closely adhering

outer layer], *rind* [a usually hard or tough outer layer]. При ідентичності двох дефініційних ознак [outer] і [layer] є і відмінні, навіть протилежні ознаки: [thin, closely adhering] VS [hard or tough]: одна і та сама характеристика структури лимону – шкірка – визначається як *тонка і щільно прилипаюча* (в семемі *skin*) і як *груба і тверда* (в семемі *rind*). Звертаючись до аналізу гіперонімічної одиниці *citrus*, виявляємо наступне: [any of a group of trees grown for their edible fruit (such as the orange or lemon) with firm usually thick rind and pulpy flesh]. На розсуд дослідника випадає вибір семи *тонка* чи *товста* (шкірка лимону). Скоріше за все це буде друга сема, адже в особистому досвіді дослідника напевне є спогади про те, як саме виглядає лимон і якою у нього є шкірка.

Теоретично розмірковуючи, допускаємо іще глибший, третій, ступінь дефініційного аналізу, при якому процедура повторюється, і до розгляду беруться дефініційні ознаки, отримані в попередньому, другому, ступені дефініційного аналізу.

Такий багатоступеневий аналіз дефініційних ознак має сенс у разі, якщо та чи інша виокремлена сема актуалізується в якійсь похідній лексичній одиниці, що теж включена до вербального поля концепту.

В семемі *lemon*, нагадаємо, було виокремлено сему *кислий*. Одна із словникових дефініційних статей, яка тлумачить цю одиницю, має наступний вигляд: *sour* [having sharp, sometimes unpleasant taste or smell, like a lemon]. Констатуємо наявність оцінної семи *unpleasant*, яка знаходиться на периферії семантичної структури аналізованих одиниць *lemon*, *sour*, про це свідчить її одинична реєстрація у вибірці із 6 тлумачних словників. Проте саме ця сема виявляється мотиваційною ознакою при семантичній деривації лексеми *lemon*: *неприємний* смак лимону ліг у мотиваційну базу лексичної одиниці, що називає об'єкт, взагалі позбавлений густаторних (смакових) характеристик. Цим словом позначають якийсь придбаний новий прилад, механізм, частіше за все автомобіль, який не працює: *lemon* [a product that does not work the way it should; something (such as automobile) that is unsatisfactory or defective].

Та ж сама сема *неприємний*, трансформуючись у загальнішу за обсягом сему *поганий*, виявляється опорною і в іншому семантичному дериваті лексеми *lemon*: так називають дурну людину [a stupid or silly person; someone who is stupid or not effective].

Та ж сама сема *неприємний* «мігрує» до іншої лексичної одиниці, семантичного деривата ад'єктивної лексеми *sour* зі значенням *неприємна* (людина): *sour* [unfriendly, sullen, hostile], дефініційні ознаки *недружелюбна*, *похмура*, *ворожа*, вочевидь, є гіпонімами до гіпероніма *неприємна*.

Як показує аналіз, сема виявляється напрочуд ефективною оперативною одиницею при конструюванні й аналізі вербального поля концепту або певного сегменту цього поля.

Якщо сема – це мінімальна семантична складова номінативного поля концепту, то його максимальною складовою варто вважати фразеологізм і паремію. На думку В.Телія, номінативними одиницями класичного типу є слова, а вільні та фразеологічні словосполучення відносяться до некласич-

них номінативних одиниць [11, 57; також 5, 5]. Г.Уфімцева стосовно цього зауважує, що останні «виступають у мові в якості розчленованого найменування одиничного предмета або класу предметів» [13, 13-14]. На цій підставі до складу номінативних одиниць зараховуємо і паремії, які у розчленованій, але усталено клішованій пропозитивній формі номінують цілісні прототипові ситуації як кванти культурної пам'яті етносу (про пропозитивну номінацію див. [8, 26]). Отже, при дослідженні вербального поля концепту долучаємо і такі крупно форматні номінативні одиниці, як фразеологізми і паремії.

Вербалізований концепт FRUIT містить цілу низку подібних одиниць. Зокрема його тематичний сегмент *lemon* вербалізується фразеологізмом *to hand somebody a lemon* = *обдурити когось*. Вважаємо, що в ньому також активною мотивуючою семою є ознака *неприємний*—>*поганий* (накинути комусь щось неочікуване, погане). Значно активніше беруть участь у формуванні номінативного поля концепту FRUIT фразеологізми і паремії з опорним словом *fruit*: *to bear fruit* = *приносити результат* (із оцінною семою *позитивний*); *to reap the fruit of smth* = *пожинати плоди чогось* (із амбівалентною оцінкою: плоди, тобто наслідки певних дій можуть бути як *позитивними*, так і *негативними*).

Вербалізованим квантом культурної пам'яті виступає біблійний фразеологізм *forbidden fruit* = *заборонений плід*, який відсилає до Старого Заповіту і епізоду фатального спокушання Єви Змієм. Цей фразеологізм розгортається у паремію, яка у вигляді сентенції ословлює цілісну прототипову ситуацію: *Forbidden fruit is sweet* = *Заборонений плід солодкий* (філософське осмислення людської психології: заборона чогось робить це «щось» особливо принадливим для людини). Цікавим є функціонування семи *солодкий*, яка виявляється двічі актуалізованою. Справа в тому, що семантична структура основної семми *fruit* вже містить сему *солодкий*, про що свідчить словникова дефініція: [a product of plant growth...especially one having a sweet pulp]. Дефініційна ознака [sweet] дублюється в паремії словом *sweet*, при цьому його семантика *солодкий* метафорично трансформується у *принадливий, спокусливий*.

Отже, підводячи підсумок, стверджуємо, що конструювання номінативного поля будь-якого вербалізованого концепту має наступні етапи.

1. Вилучення із репрезентативних лексикографічних джерел номінативних одиниць, що семантично споріднені із ключовою (зазвичай іменною) лексичною одиницею-назвою концепту. Під номінативними одиницями розуміємо семми (разом із їхніми дефініціями), усталені і фразеологічні словосполучення і паремії.

2. Дефініційний аналіз номінативних одиниць із метою виокремлення ключових сем, які в різних словниках можуть бути виражені кількома неідентичними дефініційними ознаками. Вибір наскрізного в рамках поля позначення виокремлених сем. За необхідності семи можуть піддаватись подальшому аналізу другого, можливо третього ступеня глибини. В цьому разі дефініційна ознака (яка матеріалізує відповідну сему) розглядається як самостійний об'єкт подальшого компонентного аналізу.

3. Аранжування ключових сем за їхнім смисловим потенціалом: ЩО називається, ЯК характеризується, ЯКІ трансформації відбуваються в межах досліджуваного поля.

4. Структурування поля на ядро, медіальну зону і периферію.

5. Окремим етапом має бути етимологічні розвідки ядерних семем.

Два останні етапи в межах даної публікації не розглядались.

Сформоване і проаналізоване зазначеним чином номінативне поле концепту слугує надійним емпіричним матеріалом, придатним для його подальшого ефективного аранжування із використанням процедур суто когнітивного аналізу.

Список літератури

1. Жаботинская С. А. Концепт / Домен: Матричная и сетевая модели / С. А. Жаботинская // Культура народов Причерноморья. – Симферополь: Таврический национальный университет им. В.И. Вернадского, 2009. – № 168. – Т. 1. – С. 254–259.
2. Иванова Л. П. Общее языкознание. Курс лекций/ Научное пособие / Л. П. Иванова – К.: Освіта України, 2010. – 432 с.
3. Кобозева И. М. Лингвистическая семантика: Учебник. Изд. 3-е стереотип. / И. М. Кобозева – М.: КомКнига, 2007. – 352 с.
4. Красных В. В. Основы психолингвистики: Лекционный курс / В. В. Красных. Изд. 2-е, дополненное. – М.: Гнозис, 2012. – 333 с.
5. Кунин А. В. Курс фразеологии современного английского языка / А. В. Кунин. – М.: Высшая школа, 1986. – 336 с.
6. Пименова М. В. Языковая картина мира / М. В. Пименова. – Изд.3-е доп. – Санкт-Петербург: СПбГУ, 2011. – 106 с.
7. Попова З. Д., Стернин И. А. Семантико-когнитивный анализ языка / З. Д. Попова, И. А. Стернин – Воронеж: Истоки, 2006. – 227с.
8. Селиванова Е. А. Когнитивная ономазиология: [монография] / Е.А. Селиванова – К.: Изво укр. фитосоціологічного центру, 2000. – 248 с.
9. Селиверстова О. Н. Труды по семантике / О. Н. Селиверстова. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 960 с.
10. Спиноза Б. Избранные произведения / Бенедикт Спиноза – М.: Гос. изд-во политичес. литературы, 1957г. – Т.1. – 631 с., Т.2. – 726 с.
11. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия – М.: Языки русской культуры, 1996. – 288 с.
12. Уфимцева А. А. Лексическое значение: принцип семиологического описания лексики / А. А. Уфимцева. – М.: Наука, 1986. – 240 с.
13. Уфимцева А. А. Типы словесных знаков / А. А. Уфимцева. – Изд. 2-е, стереотип. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 208 с.

Словники

<http://www.oed.com/>

<http://dictionary.cambridge.org/dictionary/>

<https://www.merriam-webster.com/>

<http://www.macmillandictionary.com/>

<https://en.oxforddictionaries.com/>

<https://ahdictionary.com/word/search.html?q>

References

1. Zhabotinskaja, S. A. (2009). Konzept / Domen: Matrichnaja i setevaja modeli. In Kul'tura narodov Prichernomor'ja. Simferopol': Tavricheskij nacional'nyj universitet im.V.I. Vernadskogo, 168. T. 1, 254–259.
2. Ivanova, L. P. (2010). Obshhee jazykoznanie. Kurs lekcij/ Nauchnoe posobie. K.: Osvita Ukrainy.

3. Kobozeva, I. M. (2007). Lingvisticheskaja semantika: Uchebnik. Izd. 3-e stereotip. M.: KomKniga.
4. Krasnyh, V. V. (2012). Osnovy psiholingvistiki: Lekcionnyj kurs. Izd. 2-e, dopolnennoe. – M.: Gnozis.
5. Kunin, A. V. (1986). Kurs frazeologii sovremennogo anglijskogo jazyka. M.: Vysshaja shkola.
6. Pimenova, M. V. (2011). Jazykovaja kartina mira. Izd.3-e dop. – Sankt-Peterburg: SPbGU.
7. Popova, Z. D., Sternin, I. A. (2006). Semantiko-kognitivnyj analiz jazyka. Voronezh: Istoki.
8. Selivanova, E. A. (2000). Kognitivnaja onomasiologija: [monografija]. K.: Iz-vo ukr. fitosociologicheskogo centra.
9. Seliverstova, O. N. (2004). Trudy po semantike. M.: Jazyki slavjanskoj kul'tury.
10. Spinoza, B. (1957). Izbrannye proizvedenija. M.: Gos. izd-vo politiches. Literatury. T.1., 631, T.2., 726.
11. Telija, V. N. (1996). Russkaja frazeologija. Semanticheskij, pragmaticeskij i lingvokul'turologicheskij aspekty. M.: Jazyki ruskoj kul'tury.
12. Ufimceva, A. A. (1986). Leksicheskoe znachenie: princip semiologicheskogo opisanija leksiki. M.: Nauka.
13. Ufimceva, A. A. (2004). Tipy slovesnyh znakov. Izd. 2-e, stereotip. M.: Editorial URSS.

Dictionaries

<http://www.oed.com/>

<http://dictionary.cambridge.org/dictionary/>

<https://www.merriam-webster.com/>

<http://www.macmillandictionary.com/>

<https://en.oxforddictionaries.com/>

<https://ahdictionary.com/word/search.html?q>

Стаття надійшла до редакції 1.02.2018 р.